

Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού;

Τόμ. 1 (2018)

Πρακτικά Συνεδρίου 'Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης'

Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά

Ειρήνη Μίχα (Irene Micha)

doi: [10.12681/χπ.1425](https://doi.org/10.12681/χπ.1425)

Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά Discussing with children about the city

Ειρήνη Μίχα

Επ. καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες στον ευρύτερο διεπιστημονικό κλάδο *μελέτης της πόλης* συγκροτείται το πεδίο *γεωγραφίες των παιδιών* εστιάζοντας στις χωρο-κοινωνικές παραμέτρους της παιδικής ηλικίας και αναζητώντας τις δυνατότητες μιας βασισμένης στο χώρο διδασκαλίας. Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται στο κείμενο εντάσσεται σε αυτή τη συζήτηση και πηγάζει από τη συνεργασία που έχουμε αναπτύξει από το 2012 με δασκάλους της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο πλαίσιο προγραμμάτων με αντικείμενο τη γειτονιά του σχολείου και στόχο το διάλογο μεταξύ των μικρών μαθητών/ριών και των σπουδαστών/ριών της Σχολής Αρχιτεκτόνων. Οι ζυμώσεις που προκύπτουν από τις διαφορετικές παιδαγωγικές πρακτικές αναπροσδιορίζουν τα ερευνητικά ερωτήματα, οδηγώντας σε δυο βασικές επισημάνσεις γύρω από τις οποίες αρθρώνεται η δομή του κειμένου: η πρώτη αφορά το χώρο ως αλληλεμπλεκόμενο παράγοντα της καθημερινής ζωής (και της εκπαιδευτικής διαδικασίας), ενώ η δεύτερη τις πολλαπλές (χωρικές) ματιές των παιδιών – καθοριστικές για την ανάπτυξη μιας συνειδητής απόστασης από τις επικρατούσες νοηματοδοτήσεις και τους τρόπους αντίληψης που καθορίζουν τη σκέψη μας για την πόλη. Στη βάση αυτή γίνεται μια προσπάθεια να οριοθετηθεί ένα πλαίσιο διερεύνησης για τη διδακτική του χώρου στο σχολείο.

λέξεις-κλειδιά: μελέτη της πόλης, γεωγραφίες των παιδιών, διδακτική του χώρου, καθημερινή ζωή, χωρο-κοινωνικές ταυτότητες.

Irini Michá

Assist. professor, School of Architectural Engineering, NTUA

Abstract

During the last decades, within the broader inter-disciplinary area of urban studies, *children's geographies* have formed a distinct field of enquiry, focusing on the socio-spatial parameters of childhood and seeking multiple possibilities for a place-based education. The discussions elaborated in this paper merge from a particular cooperation, since 2012, between primary, secondary and higher education, in programmes focusing at the school's neighbourhood, and aiming at developing a profitable dialogue among pupils and students of Architecture. The cross-fertilizations, transpiring from the different pedagogical approaches, redefine the research questions, and lead to two key observations around which this paper is structured: (a) space as a factor correlative to everyday life (and to the educational process), and (b) the multiple spatial views of children, which are essential for questioning the dominant meanings and perceptions that define our way of thinking about the city. Based on these remarks, an attempt is maturing in order to define a framework for reflection on teaching and learning *with* (urban) space.

keywords: urban studies, children's geographies, place-based education, everyday life, territorialized identities.

Τις τελευταίες δεκαετίες στη διεθνή βιβλιογραφία, τόσο από τον κλάδο της γεωγραφίας όσο και της παιδαγωγικής αναπτύσσεται ένα έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον, με ποικίλες εστιάσεις στις χωρο-κοινωνικές παραμέτρους της παιδικής ηλικίας καθώς και στην ανάδειξη της σημασίας του χώρου στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αναδεικνύονται έτσι διαφορετικές χωρικές κλίμακες και διασυνδέσεις (από το σώμα έως το παγκόσμιο), ενώ η πόλη έρχεται στο προσκήνιο ως χώρος κατοίκησης, καθημερινότητας, μελέτης και μάθησης. Στη σημερινή συγκυρία, η συζήτηση αυτή αποκτά κομβικό χαρακτήρα, καθώς η παρατεταμένη κρίση των τελευταίων χρόνων, εκτός από οικονομική και βαθιά ιδεολογική, είναι επίσης αστική. Στις μεγάλες πόλεις της χώρας μας τα σημάδια και τα προβλήματα γίνονται πια επίπονα ορατά στις περισσότερες κεντρικές γειτονιές με τα κλειστά καταστήματα, τα εγκαταλελειμμένα κτίρια και τις απαξιωμένες υποδομές, με αστέγους στο δρόμο και πεινασμένα παιδιά στα σχολεία, με ουρές στα συσσίτια και σε χώρους εύρεσης εργασίας. Στον σύγχρονο αστικό χώρο δοκιμάζονται καθημερινά αντοχές, αμφισβητούνται κεκτημένα και αξίες, αποψιλώνονται δεσμοί, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται άλλες χωρο-κοινωνικές σχέσεις, όπως και πολλαπλές πρακτικές επιβίωσης που αναπροσδιορίζουν νοσηματοδοτήσεις και αναπαραστάσεις.

Ωστόσο η διδασκαλία στα σχολεία της Ελλάδας στέκεται διαχρονικά αμήχανη, αδυνατώντας να επεξεργαστεί και να ενσωματώσει τον σύνθετο και συγκρουσιακό τρόπο ανάπτυξης και λειτουργίας της πόλης. Η συζήτηση γύρω από τη σημασία της γεωγραφίας, τις ερμηνείες του χώρου και τις ποικίλες προσεγγίσεις του, μοιάζει να αναπτύσσεται απομονωμένα από τους εξειδικευμένους κλάδους με περιστασιακές μόνο συνομιλίες, ενώ στο επίσημο πρόγραμμα της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα ζητήματα του χώρου διδάσκονται αμήχανα και κατακερματισμένα, ενταγμένα σε άλλα μαθήματα, συχνά και υπό το πρίσμα μιας παραδοσιακής, εθνοκεντρικής γεωγραφίας με νοσταλγικές αναφορές, έμφυλες ιεραρχήσεις και διατυπώσεις ενός ξεπερασμένου διδακτισμού. Ιδιαίτερα στις πρώτες τάξεις του δημοτικού, πριν ενταχθεί στο πρόγραμμα το μάθημα της γεωγραφίας, στα μαθήματα κορμού και ιστορίας περιγράφονται αποσπασματικά χώροι και χρόνοι, υποχρεώνοντας τα παιδιά να αποστηθίσουν τοπωνύμια και γεγονότα που αδυνατούν να χαρτογραφήσουν. «Ο χώρος είναι απλά εκεί που τα πράγματα συμβαίνουν», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο John Morgan (2000: 277) περιγράφοντας την αντίστοιχη ύλη στα σχολεία της Αγγλίας και της Ουαλίας. Στην ουσία ο χώρος (και κυρίως ο χώρος της πόλης) δεν διδάσκεται στα σχολεία μας – εξάλλου και στο πρόγραμμα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων η διδασκαλία του χώρου περιορίζεται στα ζητήματα περιβαλλοντικής συνείδησης. Η εκπαιδευτική πρακτική εμπλουτίζεται συστηματικά από τις επίμονες προσπάθειες δασκάλων που ακολουθούν τις θεωρητικές επεξεργασίες της παιδαγωγικής επιστήμης και δεν διστάζουν να πειραματιστούν, όμως το επίσημο εκπαιδευτικό πλαίσιο λειτουργεί συνήθως ανασταλτικά.

Στο κείμενο αυτό συνοψίζεται η προσπάθεια μιας τριετούς συνεργασίας με στόχο να διερευνηθεί η δυνατότητα χωρικής εστίασης στην ελληνική εκπαίδευση, επισημαίνοντας ταυτόχρονα τον καθοριστικό ρόλο των παιδιών στην ανάπτυξη σχέσεων και δικτύων στην καθημερινή ζωή ενός τόπου, όπως και τη σημασία της αντίληψής τους στις προσεγγίσεις μας για την κατανόηση της πόλης. Οι σκέψεις που διατυπώνονται πηγάζουν κυρίως από δυο ξεχωριστές ερευνητικές διαδικασίες και μια τρίτη σε εξέλιξη, που αφορούν εκπαιδευτικά προγράμματα με αντικείμενο τη γειτονιά του σχολείου. Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται επιχειρεί τη σύνδεση της θεωρητικής συζήτησης γύρω από τις *γεωγραφίες των παιδιών*, με οπτικές προσέγγισης από την πολεοδομία και

την αρχιτεκτονική, αντλώντας εμπειρίες από την καθημερινή τριβή της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε συνθετικά και θεωρητικά μαθήματα της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ που εστιάζουν στη *μελέτη της πόλης*. Ταυτόχρονα επιδιώκει να ενσωματώσει στη συζήτηση αυτή προσεγγίσεις από το χώρο της κριτικής παιδαγωγικής, που προσπαθούν να αντισταθούν στους μηχανισμούς αναπαραγωγής ανισοτήτων, αναπτύσσοντας πρακτικές *ενδυνάμωσης* όλων των παιδιών με στόχο να ειδωθούν και να αντιμετωπιστούν οι πολλαπλές (χωρο-)κοινωνικές ιεραρχίες ως διαπραγματεύσιμες αντιθέσεις (βλ. μεταξύ άλλων McLaren και Kincheloe 2007).

Θεωρητικές επισημάνσεις

Το επιστημονικό πεδίο *γεωγραφίες των παιδιών* (*children's geographies*) συγκροτείται από το 1990 στη βάση ενός διεπιστημονικού διαλόγου προσεγγίσεων της παιδικής ηλικίας από το χώρο της γεωγραφίας, τις κοινωνικές επιστήμες, τις πολιτισμικές σπουδές, τις φεμινιστικές μελέτες κ.ά. Στο πλαίσιο αυτό δίνεται έμφαση στην κοινωνική κατασκευή της παιδικής ταυτότητας και τη διασταύρωσή της με έμφυλες, εθνοτικές, πολιτισμικές ή άλλες διαφορές, που διαμορφώνουν ακόμα πιο σύνθετες ετερότητες. Έτσι η οπτική αυτή εστιάζει στις καθημερινές πρακτικές και διαδρομές, στους χώρους του σχολείου, στους χώρους κατοίκησης και παιχνιδιού και κυρίως επιχειρεί να συνομιλήσει με τα παιδιά, αντιμετωπίζοντάς τα ως κοινωνικά ενεργά υποκείμενα που δεν διατρέχουν απλά μια μεταβατική περίοδο ενηλικίωσης, αλλά αντιλαμβάνονται, κατανοούν, οικειοποιούνται και συν-διαμορφώνουν τους καθημερινούς τους χώρους (βλ. μεταξύ άλλων Holloway και Valentine 2000, Christensen και James 2000, Ramsey 2004, Dudek 2005).

Παράλληλα, από τη δεκαετία του 1980, στο πλαίσιο της λεγόμενης «χωρικής στροφής» διερευνάται η χωρική εστίαση στην εκπαίδευση (*critical pedagogy of space*, βλ. μεταξύ άλλων Morgan 2000, Gruenewald 2003) με ποικίλες οπτικές και επεξεργασίες που φέρνουν στο προσκήνιο τη διαφορετικότητα κάθε τόπου, την εμπειρική σχέση με αυτόν και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να ενταχθεί η γειτονιά στη διδασκαλία των μαθημάτων κορμού. Νεώτερες προσεγγίσεις διερευνούν και εμπλουτίζουν το διεπιστημονικό αυτό πλαίσιο σκέψης με επεξεργασίες συγκεκριμένων παραδειγμάτων, αναδεικνύοντας πολλαπλές χωρο-κοινωνικές διαφορές σε ιδιαίτερες πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες (βλ. ενδεικτικά Lehman-Frisch et al. 2012, Van den Berg 2013, Weller και Bruegel 2009, Lehman-Frisch και Vivet 2011). Άλλες μελέτες επισημαίνουν την ιδιαίτερη σχέση μεταξύ εκπαίδευσης-μάθησης και χωρο-κοινωνικής συνοχής (André et al. 2012), αλλά και την ανάγκη να ξεπεραστούν οι διπολικές αντιπαραθέσεις τόσο με βάση τους βιολογικούς/κοινωνικούς παράγοντες επίδρασης στην ανάπτυξη των παιδιών, όσο και ανάμεσα τοπικού/παγκόσμιου μοντέλου σκέψης (Holloway 2014). Στο πλαίσιο αυτό διαφοροποιείται το περιεχόμενο και η σημασία της γεωγραφίας: επισημαίνεται η *χωρο-κοινωνική διαλεκτική* και η *σχεσιακή δομή κάθε τόπου* και αναπροσδιορίζεται τόσο η οπτική με την οποία προσεγγίζουμε το «εδώ και τώρα» στις παιδικές χωρικές εμπειρίες (Pike 2011), όσο και ο τρόπος που ερμηνεύουμε το χώρο *μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου*. Με αυτή τη ματιά η γεωγραφία δεν περιγράφει αδιάφορα τόπους, αλλά εξετάζει τι μπορούμε να κάνουμε με αυτούς, σε φαντασιακό και πολιτικό επίπεδο (Gerard Toal στο Graves και Rechniewski 2015) – όπως έχει υπογραμμίσει ο Edward Said (1993), κανείς μας δεν είναι εκτός ή πέρα από τη γεωγραφία, που σημαίνει επίσης ότι κανείς μας δεν είναι απόλυτα ελεύθερος από τη διαπάλη για αυτήν.

Λίγα λόγια για τα προγράμματα

οι γειτονιές μας: προσεγγίσεις μέσα από τέσσερις (εκπαιδευτικούς) διαλόγους

Η πρώτη ερευνητική διαδικασία είχε αφετηρία το διετές πρόγραμμα περιβαλλοντικής αγωγής «Η γειτονιά μας» (2012-14) της Α' Δ/σης ΠΕ Αθηνών, και εξελίχθηκε σε μια σειρά από διαλόγους μεταξύ: μαθητών και μαθητριών της Β' (και στη συνέχεια Γ') τάξης του 51ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών, σε μια από τις πιο επιβαρυνμένες από την κρίση κεντρικές γειτονιές της Αθήνας (Άγιος Παύλος-Πλατεία Βάθης), του Ολοήμερου Δημοτικού Σχολείου στη Μαγούλα Αττικής και φοιτητών και φοιτητριών της Σχολής Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ που, την περίοδο εκείνη στο πλαίσιο του μαθήματος «Πολεοδομικός και Αστικός Σχεδιασμός» 7ου εξαμήνου, αναζητούσαν λύσεις για τη διαχείριση των σύνθετων προβλημάτων στέγης στο κέντρο της πόλης. Στο πρόγραμμα συμμετείχε επίσης με πλούσιο φωτογραφικό υλικό το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΙΑ/ΕΤΕ). Τα παιδιά των σχολείων προσέγγισαν τη γειτονιά τους μέσα από βιβλία, χάρτες, περιπάτους και συζητήσεις με κατοίκους και εργαζόμενους, ενώ στη συνομιλία τους με φοιτητές/ριες της Σχολής Αρχιτεκτόνων αντάλλαξαν εμπειρίες, σκέψεις για την ανακατασκευή και χρήση κενών διαμερισμάτων για τη φιλοξενία αστέγων, σχέδια, σκίτσα, κείμενα, μεθοδολογικά εργαλεία και τεχνικές αναπαράστασης (Εικόνα 1). Τα αποτελέσματα αυτών των συνομιλιών εκτέθηκαν στο 51ο Δημοτικό σχολείο, στις εκδηλώσεις του φεστιβάλ «Το μικρό Παρίσι των Αθηνών» και στο ΙΑ/ΕΤΕ όπου πραγματοποιήθηκαν επίσης δυο εκπαιδευτικά εργαστήρια στα οποία συμμετείχαν παιδιά από διαφορετικές γειτονιές της πόλης (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο et al. 2017).

Εικόνα 1: Καταγραφές στη γειτονιά του Αγίου Παύλου και πρόταση για το εσωτερικό των εγκαταλελειμμένων σπιτιών (Β' τάξη 51ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών). Δίπλα εργασία για την ίδια γειτονιά φοιτητικής ομάδας της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ. Από το πρόγραμμα *οι γειτονιές μας: προσεγγίσεις μέσα από τέσσερις (εκπαιδευτικούς) διαλόγους* (2012-14)

διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού

Η δεύτερη διαδικασία εξελίχθηκε τη σχολική χρονιά 2015-16 σε συνεργασία με τα παιδιά της Ε' τάξης του Ολοήμερου Τμήματος του 64ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών στην κεντρική συνοικία Μεταξουργείο-Κεραμεικός. Πρόκειται για μια ιστορική περιοχή της Αθήνας με έντονο παραγωγικό χαρακτήρα, ο οποίος μεταλλάχθηκε ριζικά στις αρχές του 21ου αιώνα. Σήμερα στην ευρύτερη περιοχή είναι ορατά τόσο τα σημάδια της κρίσης όσο και τα σημάδια από τις διαδικασίες εξευγενισμού και τουριστικής ανάπτυξης της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Σκοπός στο πρόγραμμα ήταν να μελετήσουμε με τα παιδιά τη γειτονιά του σχολείου εστιάζοντας στις καθημερινές τους ρουτίνες, τις προσωπικές ιστορίες, σκέψεις και επινοήσεις. Να αναζητήσουμε τους

τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνουν, συνδυάζουν, μετασχηματίζουν ή απωθούν τις πολλαπλές αντιδράσεις που η πόλη ασκεί στην καθημερινότητά τους, και να διερευνήσουμε συνδέσεις των εμπειριών αυτών με χώρους ευρύτερης κλίμακας. Ο χωροκοινωνικός μικρόκοσμος του σχολείου και της γειτονιάς αποτέλεσε το πεδίο μελέτης μέσω μιας διερευνητικής διαδικασίας της οποίας οι στόχοι αναδιαμορφώνονταν διαρκώς, καθώς βασικό μας κίνητρο ήταν περισσότερο η ίδια η διαδικασία. Έτσι, έπειτα από σχετική πρόσκληση της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Α' Αθήνας, η ερευνητική ομάδα¹ συμμετείχε επίσης στη συλλογή προφορικών μαρτυριών για το Εργοστάσιο Φωταερίου της Αθήνας και σημερινό βιομηχανικό μουσείο, στα σύνορα της γειτονιάς του σχολείου. Τα παιδιά πραγματοποίησαν συνεντεύξεις με ηλικιωμένους/ες από τη Λέσχη Φιλίας της περιοχής και από δυο εργαζόμενες στο σχολείο, παλιές κατοίκους του Μεταξουργείου. Το υλικό από τις συνεντεύξεις παρουσιάστηκε στο πλαίσιο της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων 2016 σε έκθεση στο Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου με τίτλο «Το Γκάζι: ένα πολιτιστικό τοπίο», ενώ τα αποτελέσματα της συνολικής διαδικασίας εκτέθηκαν στο τέλος της σχολικής χρονιάς στο προαύλιο του σχολείου και στη Λέσχη Φιλίας Μεταξουργείου (Εικόνα 2). Το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, υλικό της έκθεσης φιλοξενήθηκε και στη Βραδιά του Ερευνητή στο ΕΜΠ.²

Εικόνα 2: Η αφίσα από την έκθεση στο Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου και η παραλλαγή της από τα παιδιά για την τελική έκθεση του προγράμματος *διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού* (2015-16). Δίπλα πανό από την έκθεση στο προαύλιο του σχολείου

μελετώντας τον τόπο μας:

καθημερινή ζωή, προφορική ιστορία και παραγωγικές δραστηριότητες

Η τρίτη ερευνητική διαδικασία σε εξέλιξη αφορά μια συνεργασία με τα παιδιά του Γυμνασίου στον Όρμο Κορθίου Άνδρου, που ξεκίνησε στην αρχή της φετινής σχολικής χρονιάς (2016-17), με σκοπό τη μελέτη του κεντρικού εμπορικού δρόμου του οικισμού.

¹ Την ομάδα εργασίας αποτέλεσαν: Μεχμέτ Αλήτσιο, Άννα Δάμου, Άννα Καφέ, Αντζελα Μιάλι, Αχμέντ Μουχαμμέδ, Άλεξ Ντένις, Αριέλα Τζαΐα, Γιάννης Τσοούνι, Έλις Χότζα (μαθητές και μαθήτριες της Ε' τάξης του 64ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών), Ελένη Ζάχου (εκπαιδευτικός στο 64ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών), Έλενα Ακύλα (Εικαστικός-εκπαιδευτικός), Ειρήνη Μίχα (Επικουρή καθηγήτρια στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ). Συνεργάστηκε επίσης ο Νίκος Μαγουλιώτης, αρχιτέκτων, απόφοιτος ΕΜΠ, και ο Ηλίας Λιαράκος, μαθητής της Β' τάξης του Δημοτικού Σχολείου Φιλοθέης.

² Αναλυτικά το υλικό από τα δυο προγράμματα και τα ονόματα όσων συνεργάστηκαν είναι αναρτημένα σε τρεις διαφορετικές ιστοσελίδες στο <https://elenakyla.wordpress.com>: 2012-2013 Ανάμεσα σε δύο πλατείες: Βάθης – Αγίου Παύλου, 2013-2014 Τέσσερις διάλογοι: Πλατεία Βάθης – Μαγούλα, ένας δρόμος μας ενώνει, και 2015-2016 Διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού.

Η ερευνητική ομάδα, με βασικό εργαλείο τις συνεντεύξεις με ηλικιωμένους κατοίκους και την παρατήρηση της καθημερινής ζωής του δρόμου, επιχειρεί να καταγράψει και να χαρτογραφήσει την πρόσφατη ιστορία μεταλλαγών στις χρήσεις και τις δραστηριότητες. Στόχος μας είναι να αναδειχθούν, όπως εύστοχα αναφέρει ο Αντώνης Λιάκος, (2015: 39), βλέμματα μνήμης, πολλαπλά, μερικά και ιδιαίτερα, να γίνουν ορατοί διαφορετικοί τόποι μέσα στον τόπο τους.

Η ιδιαιτερότητα στα εκπαιδευτικά αυτά προγράμματα είναι η συνεργασία μεταξύ πρωτοβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι διαφορετικές παιδαγωγικές εστιάσεις και οι θεωρητικές ζυμώσεις που προκύπτουν. Κυρίως όμως είναι η συνομιλία με τα παιδιά για τα επίκαιρα ζητήματα της πόλης, ένας διάλογος που δημιουργεί ρήγματα στις «αυτονόητες» σημασίες τις οποίες συχνά προωθεί τόσο η επίσημη διδασκαλία όσο και η πολεοδομική θεωρία. Μέσα από αυτή τη συνομιλία αναδεικνύονται ποικίλες ματιές, καθημερινές διαδρομές και οικειοποιήσεις, ενώ μαζί προβάλλει η *πολλαπλότητα του χώρου και η σημασία του στην εκπαιδευτική διαδικασία*. Οι παρακάτω επισημάνσεις επιχειρούν να συμπυκνώσουν αυτήν ακριβώς τη σημασία.

Για μια διδακτική του χώρου στο σχολείο

ο χώρος στη μελέτη της πόλης

Οι επιστημονικοί κλάδοι, που επεξεργάζονται τα ζητήματα της πόλης, μπορούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη μιας χωρικά εστιασμένης διδασκαλίας, επισημαίνοντας τη *σημασία του χώρου*, του χώρου όμως όχι ως κενού, στατικού και αδιάφορου υπόβαθρου, αλλά του χώρου που συν-διαμορφώνεται μέσα από πλέγματα κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών. Ο χώρος, μέσα από αυτή τη ματιά, είναι ανοικτός, περιέχει την ιστορία του, είναι όμως επίσης, όπως εξηγεί η Doreen Massey (2001: 10), διαρκώς υπό κατασκευή, είναι η σφαίρα της ενδεχομενικότητας και της πολλαπλότητας, στην οποία συνυπάρχουμε με τις ξεχωριστές ανθρώπινες τροχιές μας.

Με αφετηρία το έργο του Henri Lefebvre και ιδιαίτερα τις διατυπώσεις του για την *τριμερή διαλεκτική του χώρου* (*la trialectique de la spatialité* στο έργο *La production de l'espace*, 1974), ποικίλες επεξεργασίες αναγνωρίζουν σήμερα ότι το χωρικό δεν είναι απλά το αποτέλεσμα κοινωνικών ή πολιτισμικών νοημάτων και σχέσεων αλλά επίσης το μέσο, η προϋπόθεση της ύπαρξής τους, που σημαίνει ότι οι κοινωνικές σχέσεις συγκροτούνται σε συγκεκριμένους χώρους τους οποίους ταυτόχρονα παράγουν. Το ίδιο ισχύει για τις αναπαραστάσεις. Νοήματα, κανόνες και όρια, που συχνά θεωρούνται δεδομένα, «φυσικά» και αδιαμφισβήτητα, μέσα από αυτή τη ματιά είναι ανοικτά και διαρκώς υπό κατασκευή – και ο χώρος εν δυνάμει σημείο εκκίνησης για την αναζήτηση άλλων χώρων (Soja 1999: 269-70). Με δυο λόγια τη χωρική κλίμακα πρέπει να την καταλάβουμε (και να τη διδάξουμε) ως κάτι που παράγεται, ως «διαδικασία που είναι πάντα βαθιά ετερογενής, συγκρουσιακή και αμφισβητούμενη» (Swyngedouw 1997: 140).

Η προοπτική αυτή είναι πολυσήμαντη, καθώς μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε κάθε τόπο ως υβριδικό (τρίτο) χώρο, στον οποίο μπορούν να εκφραστούν και να συμβιώσουν διαφορετικές κουλτούρες, πολλαπλές ανθρώπινες διαδρομές, αντιλήψεις ή αφηγήσεις, όχι υποχρεωτικά συγκρίσιμες μεταξύ τους, αλλά σύνθετα διαμορφωμένες μέσα σε σχέσεις άνισες και κοινωνικά ιεραρχημένες – σχέσεις όπου ωστόσο συχνά συνυπάρχει *συνενοχή και αντίσταση* (βλ. Homi Bhabha στο Rutherford 1990). Μια διδακτική του χώρου σε αυτή τη βάση μπορεί να φέρει στην επιφάνεια και

να συζητήσει με τα παιδιά χωρο-κοινωνικά συστήματα προνομίων, καταπίεσης ή αποκλεισμού, βαθιά ενσωματωμένα, που καθορίζουν καθημερινά τα σώματα και τις σκέψεις τους.

καθημερινοί χώροι και πρακτικές

Μέσα από αυτή τη ματιά η πόλη είναι ο χώρος της καθημερινότητας, αυτό δηλαδή που ο H. Lefebvre (1981: 131-2) αποκαλεί ‘αστικό φάσμα’ (le spectre de la ville), και η καθημερινότητα συναθροίζει σε πολλαπλά πλέγματα, υλικά στοιχεία, πρόσωπα, έργα, αντιλήψεις, αναπαραστάσεις, σύμβολα και βιώματα, που σημαίνει ότι στο χώρο της πόλης μπορούν κάθε στιγμή να εξελίσσονται πολλαπλές ιστορίες – ιστορίες ίσως ασήμαντες, ορατές ή αθέατες, τετριμμένες ή ανατρεπτικές, πολύ πραγματικές ίσως όμως και φανταστικές. Όπως εξηγεί ο Michel de Certeau (2010: 295), οι καθημερινές ιστορίες μιλούν για όλα εκείνα τα χρήσιμα-άχρηστα που βρίσκει κανείς σε μια σοφίτα. Σου μαθαίνουν να σκαρώνεις, να μηχανεύεσαι, «συνιστούν τεχνουργίες χώρου». Για τα παιδιά, οι πιο κοινές πρακτικές της καθημερινότητάς τους (η διαδρομή προς το σχολείο, το παιχνίδι στο διάλειμμα, η αποδοχή των φίλων, η συνομιλία με κατοίκους της γειτονιάς) αποτελούν ζητήματα μιας αβέβαιης και επισφαλούς κατάκτησης (Gayet-Viaud et al. 2015: 3) – συχνά απαξιωμένης από την επίσημη εκπαίδευση. Συνδέοντας τις πρακτικές αυτές με τη σφαίρα του σχολείου, αναγνωρίζουμε τη σημασία και τη δυναμική τους, ενώ παράλληλα δίνουμε στα παιδιά τη δυνατότητα να προβληματιστούν για αυτές τις πρακτικές, να μιλήσουν για τα πιο κοινά και συνηθισμένα (Pyrgy 2014: 2-3).

Εστιάζοντας στις συνήθειες και τις ρουτίνες τους, εντοπίζουμε την ιδιαίτερη εξοικείωση και γνωριμία τους με τη γειτονιά, τις χρήσεις, τους κατοίκους και τους εργαζόμενους, όπως και ποικίλες σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης. Πρόκειται για χωρο-κοινωνικά δίκτυα που περικλείουν το σχολείο, το γυμναστήριο, το φροντιστήριο, χώρους περίθαλψης, χώρους παιχνιδιού, αναψυχής ή απλά συνεύρεσης, δίκτυα που συχνά συγκροτούν τον οργανωτικό άξονα της γειτονιάς (Gayet-Viaud, Rivière και Simay 2015). Οι διασυνδέσεις αυτές, διάχυτες, μάλλον άτυπες, με έντονα έμφυλο χαρακτήρα και μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας, ενισχύουν τη συλλογικότητα στη γειτονιά και βοηθούν στην επικοινωνία και ένταξη των γονέων – ιδιαίτερα εκείνων που προέρχονται από άλλες γειτονιές και άλλους τόπους (Weller και Bruegel 2009).

Η καθημερινότητα δεν είναι απλοϊκή ούτε προβλέψιμη. Η συνομιλία με τα παιδιά για κάθε τόπο ως *σχέσεις-μεταξύ*, βοηθάει επίσης να γίνουν ορατοί κανόνες πειθαρχίας (όπως και υλικά στοιχεία) που καθοδηγούν προς μια προκαθορισμένη γραμμική πορεία ωρίμανσης (Holloway και Valentine 2000: 9) και επιβάλλουν συγκεκριμένες μορφές κατοίκησης και συμπεριφοράς (Van de Berg 2013). Οι εικόνες από τη βόλτα στις γειτονιές των σχολείων (η βρωμιά στα εγκαταλελειμμένα πεζοδρόμια, οι μυρωδιές από το αίθριο του κτιρίου που έχουν βρει καταφύγιο ναρκομανείς και άστεγοι κ.ά.) ανέδειξαν την ανάγκη να κουβεντιάσουμε για θέματα που τα παιδιά θεωρούσαν ταμπού, ακατάλληλα να ειπωθούν δημόσια. Μας διηγήθηκαν τον καβγά που έγινε στο καφέ δίπλα στην πλατεία (όπου κάποιος έβγαλε μαχαίρι), συζητήσαμε για τα graffiti στους τοίχους και την επιθυμία να σχεδιάσουν τα δικά τους (Εικόνα 3). Για να αφηγηθούν όμως τα παιδιά τις κοινές καθημερινές τους πρακτικές και ανησυχίες, οφείλουμε (ως δασκάλους) να αποβάλουμε τη συνήθεια να διορθώνουμε κάθε *ατόπημα* ή *λάθος* επιβάλλοντας γνωστικούς δρόμους και κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα. Με δυο λόγια χρειάζεται μια παιδαγωγική διαδικασία που θα παραδέχεται αυτό που η D. Massey (2001: 28-30) χαρακτηρίζει ‘ταυτοχρονία της διαφοράς’, την πιθανότητα σε κάθε τόπο να συνυπάρχουν πολλαπλές διαδρομές, περισσότερες της μιας αλήθειες και ιστορίες.

Εικόνα 3: Σχέδια και σκίτσα από τις καθημερινές διαδρομές των παιδιών στη γειτονιά του Μεταξουργείου-Κεραμεικού. Ε' τάξη του 64ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών, από το πρόγραμμα διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού (2015-16)

Από το τοπικό στο παγκόσμιο

Ο Μάρκο Πόλο περιγράφει μια γέφυρα πέτρα πέτρα. «Όμως ποια είναι η πέτρα που στηρίζει τη γέφυρα;» ρωτάει ο Κουμπλάι Χαν. «Η γέφυρα δε στηρίζεται απ' αυτήν ή από κείνη την πέτρα», απαντάει ο Μάρκο, «αλλά απ' τη γραμμή της αψίδας που αυτές σχηματίζουν». Ο Κουμπλάι Χαν μένει σιωπηλός και σκέφτεται. Ύστερα προσθέτει: «Γιατί μου μιλάς για πέτρες; Εμένα μ' ενδιαφέρει μόνο η αψίδα». Ο Πόλο απαντά: «Χωρίς πέτρες δεν υπάρχει αψίδα» (Calvino 1982: 99).

Η ματιά αυτή μας οδηγεί επίσης να κατανοήσουμε κάθε τόπο, κάθε γειτονιά ως σημείο περιπλοκής σε ένα σύστημα συσχετισμών που διαπερνά τα τοπικά όρια και μπορεί να διαπλέκει και άλλες γειτονιές (όπως και άλλες ιστορίες) σε άλλους χρόνους και χώρους. Από την εποχή που ο Georges Perec αναζητούσε 'χορείες χώρων' (Les espèces d'espaces, 1985) από τη σελίδα του βιβλίου μέχρι την απεραντοσύνη του ωκεανού, η πολυπλοκότητα των διασυνδέσεων που ενώνουν τόπους έχει αυξηθεί δραματικά. Μπορούμε ίσως να ισχυριστούμε ότι κανένας και καμιά μας δεν ζει πια αποκλειστικά τοπικά, σε ένα χώρο ανέγγιχτο από ό,τι συμβαίνει γύρω. Διαβάζοντας το χώρο μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου, βοηθάμε τα παιδιά να δαμάσουν τη μεγάλη εικόνα και να νοιώσουν συν-διαμορφωτές της. Όπως υποστηρίζει η Lou Preston (2015: 44) στη μελέτη της για μια χωρικά εστιασμένη διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία της Αυστραλίας, η 'σχεσιακή αντίληψη του χώρου' δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να εισαχθούν στην ιδέα ότι «η βιωμένη πραγματικότητα της καθημερινής μας ζωής είναι απόλυτα διασπαρμένη». Στη γειτονιά του Μεταξουργείου το επιχειρήμά της επιβεβαιώθηκε, όχι μόνο από τις καταγραφές μας στο χώρο (επιγραφές μαγαζιών, προϊόντα, χρήσεις κτλ.), αλλά και από τις συζητήσεις με τα παιδιά, τα οποία μοιάζει να έχουν οικειοποιηθεί την έννοια του παγκοσμίου σε βαθμό που την επεξεργάζονται τοπικά με τους δικούς τους τρόπους, υποδεικνύοντας μας πώς να σκεφτόμαστε το χώρο ως ανοικτό και δυναμικό πλέγμα από τόπους συνάντησης (Massey 1995: 65). Δική τους διατύπωση ήταν και η φράση «διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού», που συμπυκνώνει τόσο διορατικά την πορεία αυτής της συνεργασίας, αλλά και την πολύμηνη προσπάθεια να χαρτογραφήσουμε τις προσωπικές και οικογενειακές μας διαδρομές (Εικόνα 4) – μια διαδικασία που έφερε στην επιφάνεια τις καταγωγές τους, συχνά συγκαλυμμένες κάτω από ελληνικά ονόματα, δοσμένα σε παιδιά 3ης γενιάς πια μεταναστάκια από την Αλβανία και αλλού.

επεξεργαστήκαμε φωτογραφικό υλικό της περιοχής από τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα το 1834, αλλά και από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όπου η διαμορφωμένη πια πλατεία Κουμουνδούρου περιελάμβανε και παιδικά λουτρά για το παιχνίδι των μικρών κατοίκων της πόλης. Οι συνεντεύξεις λειτούργησαν ακόμη πιο αποτελεσματικά καθώς τόσο η διαδικασία διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου, όσο και οι πολλαπλές προφορικές αφηγήσεις βοήθησαν τα παιδιά να «τοποθετήσουν» χωρικά και χρονικά σημαντικά γεγονότα που η επίσημη ιστορική εκδοχή του σχολικού βιβλίου παρουσιάζει αποσπασματικά και συγκεχυμένα. Από τις συνεντεύξεις τα παιδιά συγκράτησαν τις αφηγήσεις για τους χώρους και τα αντικείμενα παιχνιδιού, αλλά και τις αναφορές στην κάπνα από το φωταέριο, «τις μπουγάδες που άπλωναν το πρωί και το βράδυ ήθελαν πάλι πλύσιμο». Βρήκαμε αφορμή και δουλέψαμε με κάρβουνο ζωγραφίζοντας πάνω στις φωτογραφίες των κτιρίων (Εικόνα 5).

Εικόνα 5: Επεξεργασία με κάρβουνο, διερευνώντας τα ονόματα των δρόμων στη γειτονιά του Αγίου Παύλου, και σκίτσο-κάτοψη μαθητή της Ε' τάξης από τα παιδικά λουτρά των αρχών του 20ού αιώνα στην πλατεία Κουμουνδούρου

Στην Άνδρο, στον μικρό οικισμό του Όρμου, η αφήγηση οικογενειακών ιστοριών έφερε στην επιφάνεια μακρινές συγγένειες, *ξεχασμένες* δραστηριότητες και λιγότερο γνωστά επαγγέλματα. Οι μαθητές και οι μαθήτριες του Γυμνασίου αναζήτησαν στις ντουλάπες των σπιτιών τους παλιές φωτογραφίες (από το μπακάλικο που πουλούσε και φάρμακα, το ξυλουργείο, το καφενείο, το κοτέτσι στην αυλή, το ομαδικό μαντάρισμα στα δίχτυα κ.ά.), εντόπισαν και σημείωσαν σε χάρτες τις αλλαγές στις χρήσεις. Μίλησαν για τα δικά τους *στέκια* και άκουσαν με ενδιαφέρον ιστορίες για τους ίδιους χώρους από τα εφηβικά χρόνια των γονιών τους. Οι συνομιλίες συνέβαλαν στην επικύρωση και ενίσχυση οικογενειακών δεσμών και ευρύτερα χωρο-κοινωνικών σχέσεων. Μας έδωσαν τη δυνατότητα να αναδείξουμε τη σημασία της παραγωγικής ζωής του τόπου και τον καθοριστικό ρόλο κάθε κατοίκου σε αυτήν. Μας βοήθησαν, όπως εξηγεί η Barbara Brockmann (2016: 151-2), να αναρωτηθούμε για τις διαφορετικές ιστορικές διαδρομές και εμπειρίες των οικογενειών μας από το μακρινό μέχρι το πολύ πρόσφατο παρελθόν.

η σημασία της χωρικής αντίληψης των παιδιών

Για να γεφυρωθεί η παιδαγωγική της πρωτοβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης χρειάστηκε αρκετές φορές να αναπροσδιορίσουμε το ερευνητικό μας πλαίσιο. Η συνεργασία με τα παιδιά ανέδειξε όμως, πάνω από όλα και σε κάθε βήμα, τις δυσκολίες που αντιμετωπίζαμε επιδιώκοντας να αναπτύξουμε μια συνειδητή απόσταση από τις επικρατούσες αντιλήψεις που καθορίζουν τη ματιά μας. Οι αφηγήσεις των παιδιών δεν ταιριάζουν πάντα στους τυπικούς τρόπους με τους οποίους νοούμε και αντιμετωπίζουμε την παιδική ηλικία, ανατρέπουν τις γραμμικές αναγνώσεις τόσο της ηλικιακής

ανάπτυξης όσο και της *διαφοράς*. Στην πρώτη μας συνάντηση στο σχολείο του Αγίου Παύλου εντυπωσιαστήκαμε από την ευρηματικότητα των παιδιών σε τεχνικές αναπαράστασης, ιδιαίτερα στις *χαρτογραφήσεις* των εμπειριών τους από τη γειτονιά. Στο Μεταξουργείο διαπιστώσαμε ότι τα παιδιά μπορούν να *διαβάσουν* μια κάτοψη κτιρίου, ότι αντιλαμβάνονται τη ρευστότητα των ορίων στο χώρο, ενώ δυσκολεύονται με απλές αφαιρέσεις όπως και με την ιστορική σχέση ή/και αλληλουχία γεγονότων. Στην Άνδρο, από την άλλη πλευρά, οι μαθητές και οι μαθήτριες του Γυμνασίου, στις συνεντεύξεις με παλιούς κατοίκους, διατύπωσαν με ιδιαίτερη ευκολία σαφή και περιεκτικά ερωτήματα, όμως η έλλειψη της διδασκαλίας του μαθήματος των εικαστικών είναι φανερή στην αμηχανία τους μπροστά στο κενό τοπογραφικό υπόβαθρο του οικισμού.

Οι ματιές και οι διατυπώσεις των παιδιών δεν είναι ανεπηρέαστες από τις συνήθειες των μεγάλων. Στις γειτονιές της Αθήνας, η συνομιλία με τους μαθητές και τις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου έφερε στην επιφάνεια ανασφάλειες, εδραιωμένες αντιλήψεις, το δισταγμό των παιδιών να μιλήσουν για τις σκληρές όψεις της κρίσης. Μας αποκάλυψε όμως και καθημερινές πρακτικές οικειοποίησης του χώρου, λαθραίους τρόπους *κατοίκησης* και διατυπώσεις που αναπροσδιορίζουν τις επικρατέστερες ερμηνείες. Για παράδειγμα, στη συνοικία του 64ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών, όπου δεν υπάρχει μεγάλο πάρκο ή παιδική χαρά και το παιχνίδι των παιδιών περιορίζεται σε λιγοστές πλατείες, συζητήσαμε αρκετά για τις χωρικές αυτές έννοιες και ένας μαθητής μας έδωσε ίσως μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές, για τη γειτονιά του, νοηματοδότησεις: «πλατεία είναι εκεί, που όταν παίζουμε μπάλα, μας φωνάζουν ‘πηγαίνετε σπίτι’». «Η καθημερινή διαπραγμάτευση και αμφισβήτηση ενός τόπου», γράφει η D. Massey (2008: 252-3), «δεν απαιτεί τη συνειδητή συλλογική αμφισβήτηση της ταυτότητάς του... ούτε και υπάρχουν μηχανισμοί για αυτήν». Γίνεται με τρόπο σχεδόν ανεπαίσθητο μέσα από μυριάδες σχέσεις και πρακτικές. Πιο απλά, ο τόπος μας αλλάζει μέσα από καθημερινές μικρές ή μεγαλύτερες κατακτήσεις.

Μερικές τελικές επισημάνσεις

Η παιδική ηλικία που καθορίζει τις πρακτικές του χώρου αναπτύσσει έπειτα τα αποτελέσματά της, φουντώνει, κατακλύζει τους ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους, διαλύει τις αναγνώσιμες επιφάνειές τους και δημιουργεί μέσα στη σχεδιασμένη πόλη μια πόλη «μεταφορική» ή μετατοπιζόμενη, όπως την ονειρευόταν ο Καντίνσκυ: «μια μεγάλη πόλη, χτισμένη στέρεα σύμφωνα με όλους τους κανόνες της αρχιτεκτονικής, που σείεται ξαφνικά από μια ανυπολόγιστη δύναμη» (De Certeau 2010: 276).

Η συμμετοχή της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ σε προγράμματα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης προκλήθηκε, στην πρώτη περίπτωση, από μια ευτυχή σύμπτωση κοινού πεδίου μελέτης και κυρίως κοινής οπτικής και διάθεσης μεταξύ των δυο διδακτικών ομάδων. Στη δεύτερη, επιχειρήσαμε να συνεχίσουμε αυτή τη συνεργασία, και από την πλευρά μου, η επιθυμία ήταν η εντονότερη παρουσία στη σχολική τάξη. Η διαδικασία ξεκίνησε σαν πείραμα και όσο αυξανόταν το ενδιαφέρον των παιδιών, τόσο πιο εντατικές γινόντουσαν οι συναντήσεις μας. Η άτυπη αυτή εμπλοκή προσφέρει ένα βαθμό (ερευνητικής) ελευθερίας. Έχει όμως και τα όριά της. Η αναγκαστική εξέλιξη της διαδικασίας στις ώρες του ολόημερου προγράμματος περιόριζε ασφυκτικά το χρονοδιάγραμμα. Ακόμα η αδυναμία ορισμένων παιδιών να μας ακολουθούν στις

εξωτερικές δράσεις, ή άλλων να παρακολουθήσουν το πρόγραμμα μέχρι το τέλος, είναι δυσκολίες που πολλαπλασιάζονται με την ανυπαρξία επίσημου πλαισίου.

Από την άλλη πλευρά βέβαια μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι δυσκολίες βοήθησαν να επισημανθούν τα προβλήματα σε όλη τους τη συνθετότητα και ότι ταυτόχρονα αναδείχθηκε η αξία ανάλογων προσπαθειών. Μέσα από τα προγράμματα τα παιδιά εξοικειώθηκαν με τη γειτονιά του σχολείου, έμαθαν πληροφορίες για την ιστορία της και ενίσχυσαν τους δεσμούς μαζί της. Όμως αυτό που έχει ίσως μεγαλύτερη σημασία είναι ότι έμαθαν να προβληματίζονται και να συζητούν για αυτά τα ζητήματα. Στο Μεταξουργείο, όταν προετοιμάζαμε την τελική έκθεση και τοποθετούσαμε τον χάρτη με τις οικογενειακές μας διαδρομές, μια μαθήτρια πρότεινε να κρεμάσουμε δίπλα και έναν άδειο χάρτη «για να σημειώσουν την καταγωγή τους και οι επισκέπτες».

Μέσα από τα μάτια των παιδιών γνωρίσαμε και εμείς διαφορετικά τις γειτονιές τους. Προσωπικά έμαθα να διαβάζω πίσω από τα ποσοστά της στατιστικής υπηρεσίας για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς της Αθήνας και να διακρίνω τις ιδιαίτερές τους διαδρομές και ιστορίες. Κυρίως όμως επιβεβαιώθηκε η ανάγκη «ο χώρος» να ενταχθεί στο επίσημο πρόγραμμα του σχολείου αναγνωρίζοντας το ρόλο των παιδιών στη διαμόρφωση του τόπου τους και στην ανάπτυξη της χωρο-κοινωνικής τους ταυτότητας. Το δικαίωμα τους στην πόλη εξαρτάται από το πόσο πρόθυμοι/ες είμαστε να τους προσφέρουμε αρκετό χώρο και χρόνο για να αφηγηθούν τις δικές τους ιστορίες, να μετατοπίσουν όρια και κανονικότητες και να διαπραγματευτούν με τους δικούς τους όρους το μέλλον (Εικόνα 6).

Εικόνα 6: Από το πρόγραμμα διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού (2015-16)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσα

Calvino, I. (1982). *Οι Αόρατες πόλεις*. Μτφρ. Ε. Γ. Ασλανίδης και Σ. Καπογιαννοπούλου. Αθήνα: Οδυσσέας.

Certeau, M. de (2010). *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*. Μτφρ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Σμίλη.

Massey, D. (2001). *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*. Μτφρ. Α. Πατσού. Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ – Παπασωτηρίου.

Massey, D. (2008). *Για το χώρο*. Μτφρ. Ι. Μπιμπλή. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας και Εκπαιδευτικοί ΠΕ Αθηνών. (2017). *Οι γειτονιές μας. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις μέσα από τέσσερις*

διαλόγους. Επιμέλεια και κείμενα: Ε. Ακύλα, Ε. Ζάχου, Μ. Λεμπέση και Ει. Μίχα.
Κείμενα: Ντ. Βαΐου, Μ. Δημοπούλου και Κ. Κύρδη. Αθήνα: ΙΑ/ΕΤΕ.
Λιάκος, Α. (2015). Γιατί η προφορική ιστορία;. Στο Ε. Νάκου και Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, σ. 35-42. Αθήνα: Νήσος.

Ξενόγλωσση

- André, I., Carno, A., Abreu, A., Estevens, A. και Malheiros, J. (2012). Learning for and from the city: the role of education in urban social cohesion. Στο *Belgeo* 4|2012.
Διαθέσιμο στο: <http://belgeo.revues.org/8587>. (Ανακτήθηκε: 10/3/2016).
- Brockmann, B. (2016). The story is only the start. Στο *Our Schools/Our Selves*. Ειδικό αφιέρωμα Oral history education, political engagement and youth. The Canadian Center for Policy Alternatives 25(2): 150-159.
- Christensen, P. και James, A. (επιμ.) (2000). *Research with Children: Perspectives and Practices*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Falmer Press.
- Dudek, M. (2005). *Children's Spaces*. Οξφόρδη: Architectural Press Elsevier.
- Gayet-Viaud, C., Rivière, Cl. και Simay, Ph. (2015). Les enfants dans la ville. Στο *Métropolitiques*. Διαθέσιμο στο: <http://www.metropolitiques.eu/Les-enfants-dans-la-ville.html>. (Ανακτήθηκε: 13/5/2016).
- Graves, M. και Rechniewski, E. (2015). Imagining geographies. Mapping identities. Ειδικό αφιέρωμα Geographies of Identity. Στο *Journal of Multidisciplinary International Studies* 12(1). Διαθέσιμο στο :
<http://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/portal/article/view/4380>.
(Ανακτήθηκε: 19/7/2017).
- Gruenewald, D.A. (2003). The Best of Both Worlds: A Critical Pedagogy of Place. Στο *Educational Researcher* 32(4): 3-12.
- Holloway, S.L. και Valentine, G. (επιμ.) (2000). *Children's Geographies: Playing, living, learning*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Holloway, S.L. (2014). Changing children's geographies. Στο *Children's Geographies* 12(4): 377-392. Διαθέσιμο στο: <https://dspace.lboro.ac.uk/dspace-jspui/bitstream/2134/16150/1/14733285%252E2014%252E930414.pdf>. (Ανακτήθηκε: 21/7/2017).
- Lefebvre, H. (1981). *Critique de la vie quotidienne*. Παρίσι: L'Arche Editeur.
- Lefebvre, H. (1974). *La production de l'espace*. Παρίσι: Anthropos.
- Lehman-Frisch, S. και Vivet, J. (2011). Géographies des enfants et des jeunes. Στο *Carnets de géographes* 3. Διαθέσιμο στο:
http://www.carnetsdegeographes.org/PDF/Debat_03_01_Lehman_Frisch_Vivet.pdf.
(Ανακτήθηκε: 21/7/2017).
- Lehman-Frisch, S., Authier, J.Y. και Dufaux, F. (2012). "Draw me your neighbourhood": a gentrified Paris neighbourhood through its children's eyes. Στο *Children's Geographies* 10(1): 17-34.
- Massey, D. (1995). The conceptualization of place. Στο P.M. Jess και D. Massey (επιμ.), *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*, σ. 45-63. Οξφόρδη: The Open University.
- McLaren, P. και Kincheloe, J. L. (επιμ.) (2007). *Critical pedagogy: where are we now?*. Νέα Υόρκη: Peter Lang.
- Morgan, J. (2000). Critical pedagogy: the spaces that make the difference. Στο *Culture & Society* 8(3): 273-289.
- Perec, G. (1985). *Espèces d'espaces*. Παρίσι: Galilée.

- Pike, S. (2011). “If you went out it would stick”: Irish children’s learning in their local environments. Στο *International Research in Geographical and Environmental Education* 20(2): 139-159.
- Preston, L. (2015). The Place of Place-Based Education in the Australian Primary Geography Curriculum. Στο *Geographical Education* 28: 41-49.
- Pyry, N. (2014). Learning with the city via enchantment photo-walks as creative encounters. Στο *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 37(1): 102-115. Λονδίνο: Routledge.
- Ramsey, P. G. (2004). *Teaching and Learning in a Diverse World. Multicultural Education for Young Children*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Teachers College Press.
- Rutherford, J. (1990). The Third Space. Interview with Homi Bhabha. Στο J. Rutherford (επιμ.), *Identity: Community. Culture. Difference*, σ. 207-221. Λονδίνο: Lawrence and Wishart.
- Said, E. (1993). *Culture and Imperialism*. Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- Soja, E. W. (1999). Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination. Στο J. Allen, D. Massey και Ph. Sarre (επιμ.), *Human Geography Today*, σ. 260-78. Cambridge: Polity Press.
- Swyngedouw, E. (1997). Neither Global Nor Local: “Glocalization” and the Politics of Scale. Στο K. R. Cox (επιμ.), *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, σ. 137-166. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Guilford/Longman.
- Van den Berg, M. (2013). City Children and Genderified Neighbourhoods: The New Generation as Urban Regeneration Strategy. Στο *International Journal of Urban and Regional Research* 37(2): 523-36.
- Weller, S. και Bruegel, I. (2009). Children’s “Place” in the Development of Neighbourhood Social Capital. Στο *Urban Studies* 46(3): 629-643.

Πηγές Εικόνων

Εικόνες 1-6: Προσωπικό αρχείο Ει. Μίχα.